

Bondens horisont

Stednavne som udtryk for bondebefolkningens omverdensorientering

Af *Bent Jørgensen*

Stednavnes muligheder for at informere om samfundsforhold i ældre tid har været erkendt og udnyttet fra navneforskningens opkomst, ja er i mange tilfælde dens eksistensberettigelse.

Det siger sig selv, at den samlede mængde navne, som findes på en landsbys jord, udgør et udtryk for den lokale befolknings nærhorisont.

I det følgende skal vi imidlertid se på navnenes muligheder for både ved deres ordindhold og i kraft af deres eksistens som navne at kunne bidrage til vores viden om bondebefolkningens videre horisont, herunder dens kulturelle niveau.

Et mål for den lokale befolknings overblik vil kunne findes i afstanden mellem identiske navne.

Inden for det enkelte ejerlav findes ud af normalt 50–100 marknavne højst nogle få identiske navne. Naboejerlav synes derimod ikke at tage hensyn til/finde restriktioner i hinandens navngivning. Et ejerlav udgør med et nyere udtryk lånt fra finsk onomastik sit eget marknavnerevir. Med denne hastige konstatering forlader vi grænserne for den nære horisont for i stedet at se på behandlingen af identiske bebyggelsesnavne.

På den skematiske opstilling¹ ses ti forskellige, men identiske eller efter al sandsynlighed identiske navne fra et midtjysk område. Bebyggelsernes størrelse i 1688 fremgår af antal g (gårde) eller g+h (gårde + huse). Som det fremgår, er det kun Nørre Tulstrup og Sønder Tulstrup i skemaets sydøstre hjørne, som med en indbyrdes afstand af 7 km i 1600-tallet griber ind i hinandens fjernhorisont og forsynes med et adskillende, reciprokerende led (fig. 1).

Bent Jørgensen, universitetslektor, dr. phil., f. 1944, Institut for Navneforskning, Kbh. Univ., Reciprokering. Kbh. 1977, Dansk Stednavneleksikon 1–3. Kbh. 1981–83.

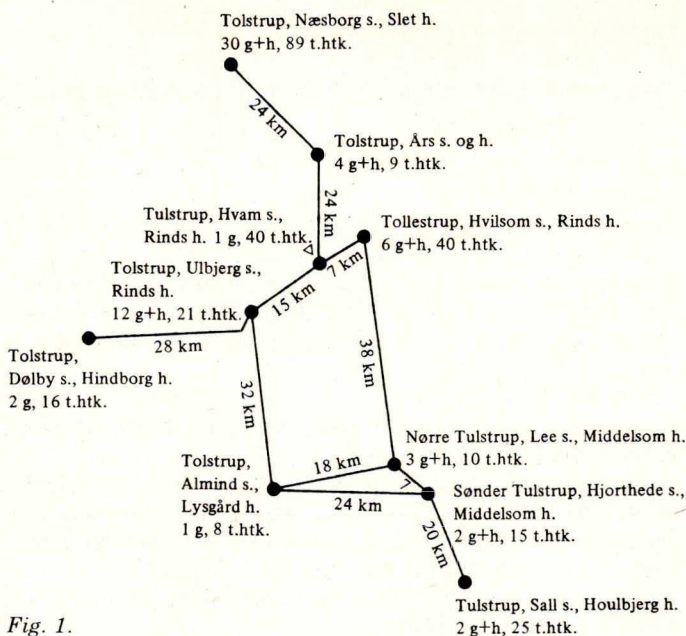

Fig. 1.

Hvor snæver fjernhorisonten har været fremgår af to navne Sjørup (af sø+thorp) i Rougsø herred ved Jyllands østkyst. De to bebyggelser grænser ikke op til hinanden og er genetisk ubeslægtede, da de har navn efter hver sin sø. Men afstanden mellem dem er kun 5 km. I 1400-tallet omtales de enkelte gange uden adskillende tilføjelse, men fra 1400-tallets anden halvdel forekommer altid en sådan. Først 'øster' og siden 'store' om den ene, og 'vester', siden 'lille' om den anden. Samtidig ophører forekomsten af belæg uden adskillende tilføjelse, og navnlig den omstændighed viser, at den lokale befolknings overblik nu permanent omfatter så stort et område, som de to bebyggelser på henholdsvis 26 og 14 gårde i 1688 ligger indenfor.

Oftentimes vil det nemlig forholde sig således, at der snart benyttes adskillende tilføjelse snart ikke. Og det er her af væsentlig betydning i vores sammenhæng at være opmærksom på, at selv om selve navnene er den lokale befolknings fra ofte længst

svundne tider, kan de adskillende tilføjelser meget vel afspejle et ufolkeligt, (central) administrativt indslag.

Hvordan overblikket, vist nok både det folkelige og det (central) administrative, kan gå tabt eller for længere perioder glippe, demonstreres af forholdet mellem de to sognebyer Herlev på Sjælland med en indbyrdes afstand på 26 km. Begge kan fra 1200-tallet til nu blot kaldes Herlev, men om den ene bruges spredt i 1200–1500-tallet og igen i vort århundrede tilføjelsen 'nørre', mens der om den anden, som nu er en forstad til København, alene i 1400-tallet forekommer tilføjelsen 'sønder'.

Fremmede folk

Den lokale befolknings omverdensorientering kan aflæses af dens erkendelse af fremmede befolkningselementer i dens midte. Inden for personnavnene viser det sig som indbyggernavne anvendt som tilnavne, og inden for stednavnene viser det sig som forekomst af indbyggernavne som forled.²

Såvel indenlandske som udenlandske indbyggerbetegnelser forekommer i middelalderens danske bebyggelsesnavne (fig. 2). De udenlandske indskrænker sig til et halvt dusin, nemlig englændere, franker og ester med hver to stednavne på Sjælland³. Vender er rigere repræsenteret, men dets gammeldanske form windir (genitiv flertal winda) falder uheldigvis sammen med andre ord. Der er dog ingen tvivl om, at en række navne specielt i den sydlige del af landet indeholder folkenavnet, og – trods venders indfald i Danmark i den tidlige middelalder – må vidne om en fredelig sameksistens. Tvivlsomme er en række navne indeholdende Fris- som førsteled. Mange indeholder næppe folkenavnet friser, og hvor dette endelig forekommer, kan det ikke afgøres, om der sigtes til de indenlandske nordfrisere eller de udenlandske vestfrisere. Endelig skal det anføres, at man i det sydslesvigske navn Svesing (1462 Swesum) har villet se en sammensætning med folkenavnet sveer, en hypotetisk og næppe opretholdbar tolkning.

Udlændinge har altså efter de repræsenterede navnetyper (thorp, by, lev, rød) optrådt før den tidlige middelalder som bosatte, af naboerne erkendte fremmedgrupper.

Blandt de indenlandske indbyggernavne er det især dem, der hører til de større landsdele, som er af interesse i denne

Fig. 2.

sammenhæng. Til Skåne, Sjælland, Fyn og Jylland svarer de middelalderlige indbyggernavne skåning, sjællandsfar, fynbo og jyde. Efterser man deres brug som tilnavne i middelalderen i udgaven af Danmarks gamle Personnavne (Kbh. 1936–64) er de alle nogenlunde lige rigeligt repræsenteret; jyde dog noget mere, formentlig modsvarende en noget større folkemængde i Jylland. Som stednavneled optræder fynbo og sjællandsfar ikke, skåning i et enkelt Skåningehavn, jyde i et skånsk og tre sjællandske Jyderup'er og i et skånsk Juteboda. Det er troligt, at de enkelte landsdele med hensyn til emigration har adskilt sig fra hinanden, og selv om tre Jyderup'er ikke er noget overvældende antal, indicerer forskellen måske trods alt en sær egenhed ved navngivningen; noget vi sidenhen vil komme nærmere ind på.

Fremmede steder

Navne på fjernereliggende lokaliteter kan enten direkte overføres som navne på bebyggelser eller naturlokaliteter (såkaldte opkaldelsesnavne) eller som forled i sådanne navne give gode oplysninger om den lokale befolknings omverdenskendskab.

Disse navne varierer over et spektrum, hvis ene yderlighed røber rent geografisk kendskab, mens den anden markerer et kulturelt/religiøst kendskab.

Markerne Trondhjem og Trondhjems Agre⁴ og Trondhjems-husene⁵, og marker flere steder på Sjælland indeholdende navnet på Danmarks østligste ø Bornholm⁶, røber så vidt vi kan se i dag kun geografisk viden, når de – hvad der er tilfældet – optræder i 1600-talsnavne. Når derimod Tyskland er rigt repræsenteret i 1500- og 1600-tallets danske navne, specielt husnavne må det være en virkning af reformationen, jfr. navne som Nürnberg og Wittenberg, og når en jord i Sale sogn i Nordvestjylland i 1600-tallet hedder Jerusalemtoft er der utvivlsomt tale om ren religiøs viden.

Opkaldelsesnavne er for få år siden⁷ med hovedvægten på Skåne gjort til genstand for en indgående undersøgelse, både med hensyn til datering og til opkaldelsesgrund. Jeg henviser her til denne behandling, som jeg i alt væsentligt kan tilslutte mig.

Men geografiske navne som (led i) lokale stednavne er også andet end opkaldelsesnavne, og opkaldelsesnavne eller mere forsigtigt udtrykt: opkaldelsesmomenter i navne er også andet end fjernliggende, velkendte lokaliteter.

Lad os tage det første først: altså den situation at navnet på en fjernereliggende lokalitet (jfr. definitionen ovenfor), som (led i) et lokalt navn angiver simpel geografisk orientering. Pointen ligger i begrebet »fjernereliggende«, idet der ikke er megen omverdenserkendelse i, at navnet på en nærliggende høj, på nabosognet eller på den nærmeste købstad indgår i en vilkårlig landsbys marknavneforråd. Er der derimod tale om en fjernereliggende sogneby, måske endda i naboherredet eller om den næst-nærmeste købstad kan der sluttes lidt mere vidtgående om geografisk orientering på det reale, så at sige jordnære plan. På kortet (fig. 3) er angivet de efter dette princip på Sjælland forefundne naturnavne i den meget omfattende kilde, markbogen fra 1682. I antal måske ikke så mange, men med en nok så karakteristisk fordeling. Der er kun to eksempler på fjernsogne navne, mens eksempelmængden udpræget koncentrerer sig om navnet på den gamle domkirkeby Roskilde. Dens navn kan findes over hele Sjælland. At de lokale navngivere har kendt navnet på stiftsstaden i 1600-tallet eller rimeligvis før var vel forventeligt, men nu er det altså konstateret, og jeg skal nedenfor prøve at sætte det ind i en lidt større sammenhæng.

Der er også omverdenserkendelse at hente i de større områdenavne. Det er således særdeles tankevækkende, at den lokale befolkning tidligt har erkendt og har kunnet overskue henholdsvis Fyns og Sjællands højdeforhold, nedlagt i navnene Fynsbjerg på Vestfyn og Sjællandsbjerg på Midtsjælland.⁸ Ingen af navnene betegner det faktiske geografiske højdepunkt på de to øer, men de ligger begge inden for det højdeområde, der rummer dette.

Derimod er det svært at se, hvilken omverdenserkendelse, der skjuler sig bag det 10 gange på Sjælland i 1600-tallet forekommende naturnavn Danmark, Danmarksagre o.l. – udover naturligvis at det afslører kendskab til nationens navn. Navnenes fordeling er derimod karakteristisk; foruden de ti fra Sjælland, kendes fra hele den øvrige del af landet kun fem tilsvarende, heraf endda de tre i Ribe amt.⁹ Vi samler også denne karakteristiske fordeling op senere.

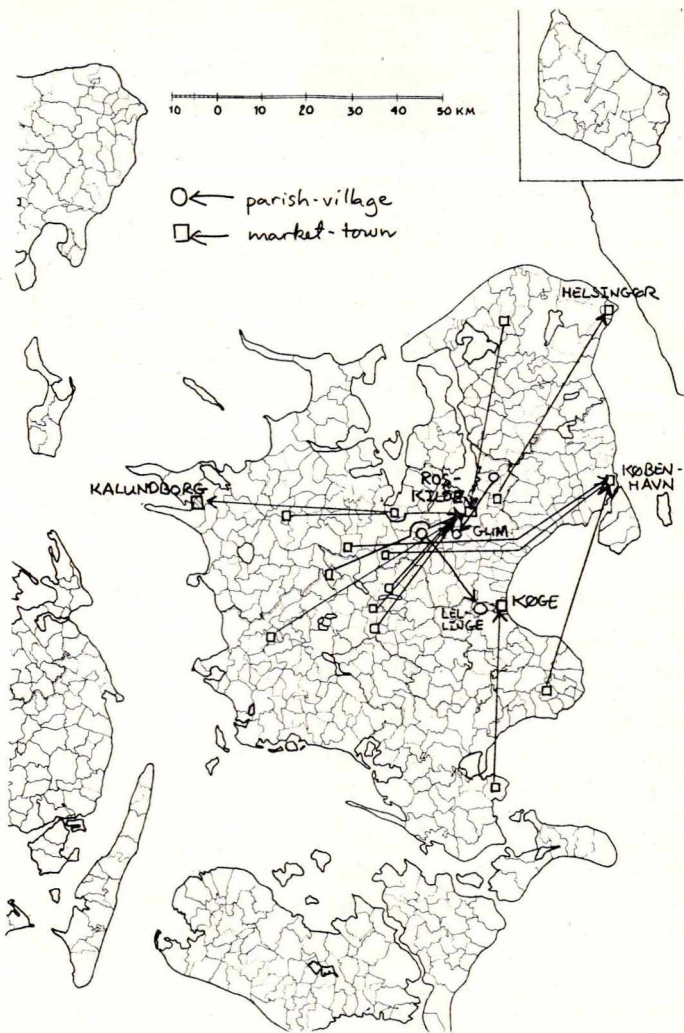

Fig. 3.

Nationalhistorien

Egentlige historiske begivenheder afspejler sig *meget* sjældent i de lokale navne. Fire gange Dannevirke¹⁰ må dog på en eller anden måde afspejle kendskab til Danmarks sydgrænse i vikingetiden, et voldanlæg der i 1600-tallet ikke i århundreder havde spillet nogen rolle hverken som grænse eller i forsvarsøjemed.

»Kong Valdemars-Grøfft« (efter kong Valdemar, † 1375)¹¹ og »Dronning Margrete Stocherne« (efter dronning Margrete, † 1412)¹² er de eneste sjællandske 1600-tals navne, som direkte omtaler ældre historiske personer. Kong Valdemars Grøfft ligger nær det forsvundne Gurre slot, som var hans foretrukne opholdssted, og det er muligt, at folkeviser og sagn omkring slottet har støttet stednavnet.

Herudover er der praktisk taget ikke fundet sikre eksempler på, at historien, herunder ikke mindst krigshistorien, afspejler sig i lokale navne.

Lidt godt og Sursild

Som tidligere nævnt forekommer der stednavne, som er opkaldelsesnavne eller i hvert fald indeholder opkaldelsesmomenter, uden at basen herfor er noget velkendt unikum af typen Wittenberg o.s.v.

Den slags navne skal beskæftige os i det følgende, idet alle former for opkaldelsesmomenter anses for at kunne bidrage til oplysning om bondebefolkningens omverdensorientering. Til opkaldelsesmomenter af navngivningsmæssig interesse henregnes *ikke* forskelle og ligheder, der skyldes/modsvarer reale forskelle eller forskelle i ords geografiske fordeling.¹³ Herved er et meget stort antal ligheds-/forskellighedsgrunde navnene imellem elimineret, men tilbage bliver et par momenter, navnlig ét, som jeg finder anvendelige i en bedømmelse af det lokale navneforråds selvstændighed contra dets afhængighed af omgivende områders navnemønster. I det omfang der kan påvises en sådan afhængighed, kan der postuleres en given lokalbefolknings omverdensorientering.

Når jeg i det følgende har anvendt en del omhu på at søge at afsløre sådanne afhængigheder, skyldes det ikke mindst in-

spiration fra 60'ernes og 70'ernes finske navneforskning, der blandt andet har påvist en udpræget tendens til navngivningsmønstre også bag navne, som i og for sig sproghistorisk set er passende for det de betegner.¹⁴

Da det finske sprog jo er ubeslægtet med dansk, kan det ikke undre, at der må søges efter helt andre momenter¹⁵ til belysning af eventuelle mønstre for navngivning. Jeg finder sådanne dels i forekomsten af ikke-leksikaliserede sammensætninger, dels i forekomsten af personnavne som forled i stednavne. Ingen af momenterne er dog uproblematisk.

Ordforbindingerne 'sursild'¹⁶ og 'lidtgodt'¹⁶ indgår i en række navne på Sjælland og – så vidt overblikket rækker – kun på denne ø. Sursild (evt. +mark el. ås) forekommer fem steder som marknavn i markbogen 1682, beliggenheden er markeret med »S« på fig. 4.

Lidtgodt indgår i ialt otte navne på Sjælland, markeret med »L« på fig. 4. Tre af disse er marknavne, belagt i 1682, to er marknavne belagt i 1700-tallet, dertil en mølle og en samling huse, belagt i 1700-tallet og endelig et hus belagt i slutningen af 1800-tallet.

Intet ved de danske dialekters indbyrdes forhold eller ved de to ordforbindinger synes at begrunde deres udbredelse i danske stednavne. Forklaringen kan efter min opfattelse alene ligge i navngivningsmæssige omstændigheder. Ideelt set kan man godt kalde det opkaldelse, men da intet af navnene kan udpeges som opkaldelsesbase,¹⁷ foretrækker jeg i den slags tilfælde at tale om mønsternavngivning. Sjælland eller måske kun (?varierende) dele heraf udgør altså en art mønsterområde, og jeg minder her om, hvad jeg tidligere har anført med hensyn til forekomsten af navnet Danmark i naturnavne og for så vidt også af navnet Roskilde.

Søren og Atti

Vender vi os til forekomsten af personnavne (dvs. døbenavne) som forled i marknavne, viser der sig nogle forholdsvis klare tendenser, som også må tolkes som udtryk for mønsteragtig navngivning. Anderledes ser jeg mig i al fald ikke i stand til at tolke væsentlige afvigelser fra den numerisk-kronologisk-geografiske fordeling som forekomsten af en række personnavne

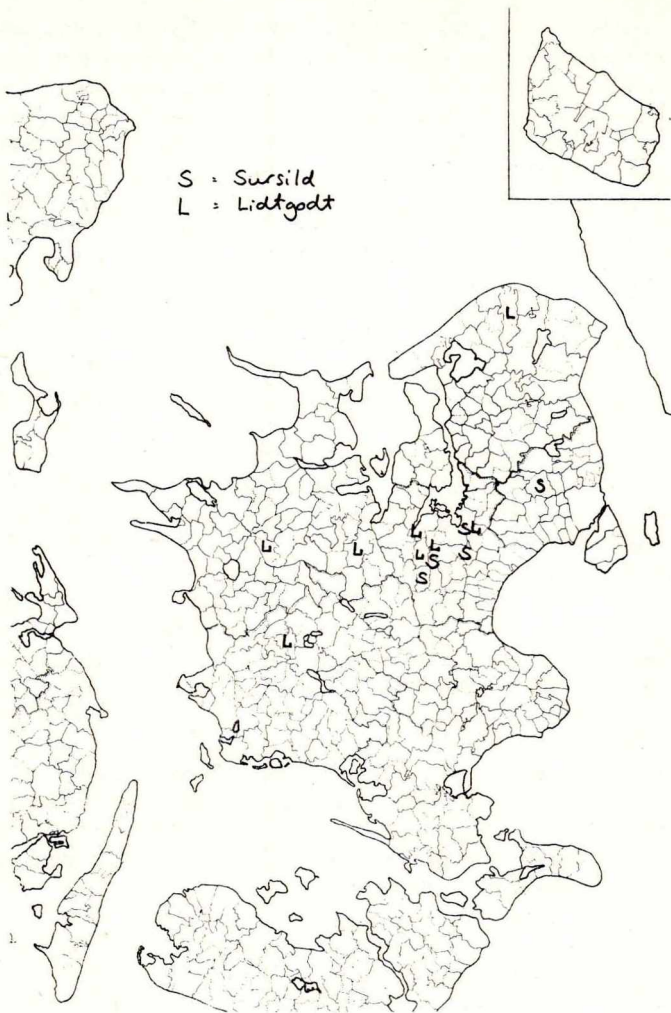

Fig. 4.

som personnavne har. Og denne fordeling kan for middelalderens vedkommende med nogen sikkerhed aflæses af udgaven Danmarks gamle Personnavne. Almindelig brist i overleveringen og savnet af en eftermiddelalderlig personnavneordbog gør det imidlertid vanskeligt at komme på helt nært hold af problemerne.

Når personnavnet Søren (Severinus) kun forekommer i ét eneste sjællandsk markbogsmarknavn¹⁸ vil man – og utvivlsomt med rette – begrunde det med, at Søren først dukker op som personnavn i slutningen af 1300-tallet og henvise til, at der heller ikke kendes -torp-navne sammensat med Søren. Hermed vil da let kunne sammenlignes f.eks. Peter, der forekommer i 38 markbogsmarknavne, er velbelagt i en række Pederstrup'er samt hyppigt som personnavn allerede i højmiddelalderen.

Men hvorfor er der da kun ét markbogsmarknavn indeholdende det gamle nordiske personnavn Frenði, selv om der på Sjælland er to Frenderup'er og et Frendved samtidig med, at personnavnet er ganske almindeligt middelalderen igennem.

Og hvorfor er der slet ingen markbogsmarknavne indeholdende mandsnavnet Sune, som foruden at være velkendt i middelalderlige adelskredse også har almen udbredelse og som indgår i fem Sonnerup'er på Sjælland.

Flere eksempler kunne tilføjes, men jeg skal her alene nøjes med at rejse det principielle spørgsmål: skyldes den slags forskelle udelukkende kronologiske forskelle og overleveringsmæssige defekter eller ligger der andre, i dette tilfælde negative mønstre bag? Hvis det sidste er tilfældet, er de vel udtryk for en fælles orienteringsramme udbredt over et større geografisk område. Så at sige et negativt »leksikon« eller en ubevidst fortegnelse over ubrugelige navneelementer.

Overrepræsentation af enkelte personnavne i naturnavne sammenlignet med de samme personnavne i almindelig brug er det generelt frarådeligt at søge efter. Dertil er overleveringen trods alt for spinkel. Men når bestemte personnavne er særlig hyppige i kombination med visse efterled, må der snarest foreligge udslag af bagvedliggende mønstre.

Hemming, der er et ganske almindeligt personnavn i middelalderen er noteret i 35¹⁹ sjællandske markbogsmarknavne. Af disse udgør de 10 navnet Hemmingsholm, de 5 Hemmings-

mose, mens resten er sammensat med forskellige andre marknavneefterled.

Atti, et gammelt nordisk mandsnavn, som endnu i middelalderen har nogen udbredelse, er forled i 23¹⁹ sjællandske markbogsmarknavne. I ikke mindre end syv af disse er Atti sammensat med efterledet mose, i de resterende 16 navne derimod med en række andre efterled.²⁰

Eksempelrækken kunne fortsættes. Jeg skal blot minde om, hvad jeg tidligere har bemærket om Jyderup. Der er for mig at se næppe tvivl om, at en sådan kombinatorisk overrepræsentation afspejler mønstre i navngivningsskikken, som har en vis geografisk udbredelse og som derfor – for at vende tilbage til udgangspunktet – tilsvarende afspejler den lokale befolknings omverdensorientering.

De fleste danske stednavne henter deres betydning fra terrenets udseende og egenskaber eller fra lokale personer. Men af og til giver de mulighed for at aflure de anonyme navngivere i svundne bondegenerationer en del af det udblik, de naturligvis også havde. De kender og erkender fremmede befolkningsgrupper eller enkeltpersoner, de kender fra deres kirkegang det bibelske Jerusalem og reformationens Wittenberg. De kender til Danmarkshistoriens Dannevirke og dronning Margrete.

Men også mere lokalt rækker den kulturelle horisont hos 14-, 15- og 1600-tallets bonde længere end blot den nærmeste naboby, og sjællandske navne som Sursild og Lidtgodt viser, at mode- eller mønsternavne har været i cirkulation.

Der tegner sig i disse år et betydeligt mere nuanceret billede af 1600-tallets bonde og hans kone. Et billede som ikke mindst er præget af større kundskaber og overblik, end det som datidens bonde normalt er forbundet med. At 1600-tallets bonde og hans forfædre også af og til har nedlagt både direkte og indirekte vidnesbyrd om overblik og udsyn i de lokale stednavne er endnu en brik til vor viden om det gamle Danmarks største erhvervsgruppe.

Noter

1. Efter Bent Jørgensen: Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne p. 368. Kbh.1977.

2. De forholdsvis få tilfælde, hvor indbyggernavne anvendt som tilnavne i middelalderen er blevet slægtsnavne, kan der i praksis ses bort fra.
3. Englerup, Sigersted s., Ringsted h., og Englerup, Sonnerup s., Volborg h., Frankerup, Ubby s., Ars h., og Frankerup, Eggeslevmagle s., Vester Flakkebjerg h., Islev, Rødovre s., Sokkelund h. og Isterød, Birkerød s., Lyng-Kronborg h. Med hensyn til Englerup og Frankerup, jfr. Kr. Hald. Personnavne i Danmark, Middelalderen. Kbh. 1974.
4. Hatting s. og h., Østjylland og Ringsted lds. Ringsted h., Midtsjælland.
5. Tureby s., Fakse h., Østsjælland.
6. Bornholmsmaden, Mårum s., Nordsjælland, Bornholmsås, Ramløse s., Nordsjælland, Bornholm, Tjæreby s., Sydvestsjælland og Øster Egesborg s., Sydsjælland.
7. Sydsvenska Ortnamnssällskapetets Årsskrift 1976 p. 53 ff. (Göran Hallberg).
8. Fyns Biergs Helle og Fyns Bierg, Ørsbjerg, Kerte s., Båg h. og Siellands Bierg, Osted s. og by, Volborg h.
9. Fortegnelse ved Henrik Larsen i Fortid og Nutid. Hertil skal føjes »Dannemarck«, Gundslevmagle, Torkilstrup s., Falsters Nørre h. Kun 1600-tals-belagte navne er medtaget.
10. Foruden tre i den i fodnote ¹³ nævnte artikel »Dannewircke«, Holutug s. og by, Stevns h.
11. Tikøb s., Lyng-Kronborg h.
12. Sæby s., Løve h.
13. Ordgeografiske forskelle spiller en central rolle for stednavneforskningen, der selv ofte har kunne yde bidrag til den historiske ordgeografi. Selv hører disciplinen dog under dialektologien og turde være dennes mest omfattende bidrag til bondebefolkningens omverdensopfattelse.
14. Se specielt Eero Kiviniemi: Ortnamnens oppkomst i typologisk perspektiv, i Synvinklar på ortnamn, p. 25 ff. Helsingfors 1973. Opsummering af finsksproget disputats fra 1971.
15. Den finske disputats (jfr. fodnote ¹⁴) omhandler forekomsten af visse participialkonstruktioner.
16. Både 'sursild' og 'lidtgodt' er ringeagtsudtryk. Med det første kan jævnføres nudansk 'ikke en sur sild værd', med det sidste et specielt jysk udtryk 'mester Lidtgodt' om en person, som ingen gavn gør.
17. Det vil være udtryk for vilkårlighed at opfatte det – tilfældigvis – ældst overleverede eksempel som opkaldelsesbase, når der ikke er nogen markant aldersforskel i overlevering eller sammensætningstype.
18. Alle sjællandske markbogsnavne, ialt ca. 110.000 er gennemgået

med henblik på at isolere personnavne som forled. En del tenderer dog mod sammenfald med almindelige ord, f.eks. så almindelige navne som Sten og Knud, og er henlagt som ubestemmelige.

19. Enkelte af navnene kan dog være af anden oprindelse.
20. Forekomsten af personnavne som forled i marknavne har jeg søgt at anvende til indkredsning af vore marknavnes alder, se Fortid og nutid bd. XXXI p.259 ff., Kbh. 1984.